

Az elképzelt őshaza

Az örmény főváros, Ani mint emlékezeti hely

Az örmények jelentős és régi írott hagyománnyal, folyamatosan létező és működő intézményi háttérrel (ezen belül a leglényegesebb az örmény apostoli egyház mint nemzeti egyház), szimbólumokkal, legendákkal rendelkeznek, minden olyan elemmel, amelyek segítségével egy modern nemzettudatot konstruálni lehet.¹ Egy nép eredetéről gyakorta hiányosak a történeti források, így a származástudat elméleti felvetésekkel, mítoszokkal vagy legendákkal egészülhet ki. Az örmény történelem egyik fontos periódusa a Bagratuni Királyság története, amikor az örmény állam nemzetközi viszonylatban is jelentős hatalom volt. A Bagratuni Királyság örmény fővárosa, Ani (jelenleg Törökország) a későbbi korokban szimbólummá vált. A város 11. századi elfoglalása, majd pedig lerombolása egyet jelentett a középkori örmény királyság megszűnésével, az idegenek uralmának kezdetével.²

Ani emlékezete az örmény államiság iránti vágyakozássá vált. Az örmény kulturális emlékezetben nemcsak egy várost, egy földrajzi helyszínt jelentett, hanem magát az államot szimbolizálta abban az időszakban, amikor az örményeknek nem volt saját állama. Az attribútumok – amelyekkel a fővárost illették – meghatározták az örmény nemzeti gondolatokat a következő ezer évben. A későbbi időkben a különböző emigrációs hullámok során elvándorlók magukat Ani-örményeknek mondták. Az emigrációban pedig nemcsak a régi fővárosra való emlékezés maradt fenn, de az egykori – már nem létező – város kulturális, gazdasági, sőt politikai jelentőségét is kapott.

A 19. században az örmények nagy csoportja vallotta magát a Kaukázusban, az Oszmán Birodalomban és Kelet-Közép-Európában Ani-örménynek, vagyis ők valamennyien Aniból származtatták magukat. Az élő hagyományként fennmaradt narratíva ugyanis több évszázadon keresztül inspirációs forrása maradt az örmény nemzeti büszkeségnek. Például az Észak-Nahicsevánban élő örmények rendszeresen találkoztak a Szurb Karapet-kolostornál Muşban (jelenleg Törökország), majd onnan együtt Aniba zarándokoltak.³ Hasonló kötődés alakult ki a Krím félszigeten, a Kárpát-medencében, Bulgáriában, Lengyelországban, Dzsul-

1 Suny, 2001. 862–896.

2 Dédeyan, 2007. 327–336.; Hewsén, 2001. 112–114.

3 Barxudarjan, 1967. 327.; Tchobanian, 2001. 277.

fában (Juła), a Van-tó vidékén, Erzurumban (Karin), Trabzonban. A lengyelországi, galíciai örmények Ani-ősöket találtak ki maguknak, akikre nagyon büszkék voltak. Levond Alisan erről a következőképp fogalmaz: „Hogy még mondjak nektek pár dolgot az örményekről, akik Lembergben laknak, ők büszkék és jól szervezettek, mivel igazi aniak.”⁴

A történelmi Ani az elmúlt időkben az armenológusok, középkorászok tudományos érdeklődésének középpontjába került Örményországban ugyanúgy, mint Európában vagy az Egyesült Államokban. Több nemzetközi kiállításon mutatták be Ani történetét, illetve monográfiákban, tanulmánykötetekben publikáltak a város történetéről, ismertették régészeti emlékeit.⁵ Az Aniról szóló fennmaradt források közreadása szintén a történettudományi kutatás fókuszába került.⁶ Mindezek ellenére Aninak a kollektív öntudatra gyakorolt hatása nem kapott nagyobb figyelmet.⁷ Tanulmányunk Aninak a kulturális emlékezetben betöltött kiemelkedő jelentőségére kíván rámutatni, különösen arra a kérdésre keresi a választ, hogy a Bagratuni Királyság legendás városa miként lett az örmény kulturális emlékezet szimbóluma és emlékezeti helyként (*lieu de mémoire*) milyen szerepet töltött be az örmény hazában, illetve a diaszpórában.

Ani interpretációja

Ani történetfilozófiai jelentősége és művészeti interpretációja először Nerszész Snorhalinál (Nersēs Šnorhali, 1102–1173) jutott kifejeződésre a „*Siralom Edessza elestén*” című munkában. Snorhali az egykori örmények lakta észak-mezopotámiai várost Ani rangjára emelte, és az olvasót is arra hívta, hogy osztozzon az elfoglalása miatti fájalmában. Snorhalinál megfigyelhető, hogy Ani az államfogalom hordozója, és maga Ani a Bagratida-ház szuverenitását szimbolizálja.⁸

A 18. században Ani szerepet kapott egy olyan orosz–örmény elképzelésben, amely Örményország felszabadítását és a monarchia visszaállítását célozta. A dokumentumban (1783) Hovszep Arghutian (Yovsēp Arłut’ian, más néven Ioszf Argutinszkij, 1741–1801) az örmények jövőbeni fővárosának Anit vagy Vałaršapatot javasolta, annak ellenére, hogy Ararát tartománynak ekkor már Jereván volt a közigazgatási központja, s a várost már az örmények is fővárosuknak tekintették.⁹ Mint az örmények katolikosza Arghutian politikailag az oroszok mellett foglalt állást a perzsák ellenében – ebben nem utolsósorban Ani megtartásának igénye is szerepet játszott.¹⁰ Az ötlet a 19. század elején ismét előkerült, amikor az örmények Ani lakatlan területét az önállóságáért folyó küzdelmek szervezési központjává tet-

4 Tchobanian, 2001. 276–281.

5 Hakobyan, 1982; Hovannisian, 2011. Kiállítás: Kévorkian, 2001.

6 A külföldi források bemutatása: Čobanjan, 2011.

7 Kivétel például Tchobanian, 2001.

8 Schütz, 1995. 156–160.

9 Tchobanian, 2001. 276–281.

10 Lásd *История армянского народа*, 1951.

ték. Erről tanúskodik Hacsatur Abovjan (Хаč'atur Abovian, 1809–1848) történelmi regénye is, az „Örményország sebei” (Վերկ' Հայաստան).¹¹

A 18. század végéig–19. század elejéig Ani megőrizte ezeknek a politikai ábrándozásoknak a varázserejét, a 19. század első felétől pedig egyfajta tudományos rajongás tárgyává vált. Örmények és külföldiek egyre többen látogatták ekkor a területet, gyűjtötték a leírásokat és a róla szóló irodalmi műveket.¹² Claude Muta-fian szavaival élve a város egy főnixhez hasonlított, amelyre úgy tekintettek, mint az örmény kultúra, hagyomány és történelem fontos központjára.¹³ A 20. század első évtizedeiben pedig Ani körül tudományos viták alakultak ki, miután Nicholas Marr (1865–1934) kutatásai Ani feltárásakor kimutatták, hogy a királyság eltűnése után is gazdaságilag virágzó város maradt.¹⁴ Marr és kollégái javasolták a régi székesegyház restaurálását, valamint egy városi park és egy örmény iskola létrehozását.¹⁵

Csanik Aramian (Čanik Aramian, 1820–1879) az 1860-as években megalkotta az „örmény anya” kifejezést, s azt igyekezett megismertetni az egész nemzettel. 1861-ben Párizsban egy plakátot készített, amely más romok mellett Ani romjait is ábrázolta, és ezt „örmény anyának” nevezte el.¹⁶ Később ez a metszet igen népszerű lett, különböző méretben és formában reprodukálták, és örmény családok házait díszítette. Az „örmény anyából” később „Örményország angyala” lett, ami szintén segített a nemzeti tudat megerősítésében. Ani az örmény haza szabadságáért folytatott küzdelem emblémájává vált, miközben 1921-ben az egykori város területe török kézre került. Ani képében erőt és reménységet sugározva az örmény sors koncentráció-dott, mind az anyaországban, mind a kolóniákban a 20. század első évtizedéig.¹⁷

Ani és a kelet-közép-európai örmények

Az örményeket Európa keleti részében a középkor óta ismerték. Tevékenységük többnyire a kereskedéshez vagy a kézműves iparhoz kötődött, a kereskedők mintegy hálózatszerűen kapcsolták össze Európa keleti, középső és nyugati területeit Ázsia kereskedőcentrumaival.¹⁸ Az örmények letelepedésük során a különböző uralkodóktól rendszerint kiváltságokat kaptak és mindig könnyen beilleszkedtek a helyi társadalmakba.¹⁹ Örmények azonban nemcsak időszakosan, kereskedőként érkeztek otthonuktól távoli vidékekre, hanem a szeldzsuk-török invázió utáni tömeges menekülések a szélrózsa minden irányába vitték őket. Így telepedtek le például a Krím félszigeten, ahol a tatárok és a genovai távolsági kereskedők mellett a terület

11 Tchobanian, 2001. 276–282.

12 Például: Porter, 1821; Hamilton, 1842; Khanikof, 1858; Brosset, 1861.

13 Muta-fian, 2011. 155–160.

14 Mapp, 1915.

15 Marr, 2001.

16 <http://www.virtualani.org/kurkdjian/> (Utolsó letöltés: 2014. május 25.).

17 Tchobanian, 2001. 276–282.

18 A távolsági kereskedelemről bővebben: Troebst, 1993. 180–219.

19 A kelet-közép-európai örmények vallási integrációjáról bővebben: Stopka, 2002; Nagy, 2012. A társadalmi integrációról bővebben: Pál, 2005; Дашкевич, 1962.

egyik legjelentősebb népcsoportját alkották a késő középkorban és a kora újkorban. A krími örmény letelepedés idején, illetve az onnan Kelet-Közép-Európa felé való vándorlás során alakult ki, hogy később, a 19. században a kelet-közép-európai örmények egységesen Ani-örményként határozták meg magukat. Az egyik legismertebb örmény útirajz szerzője, Szimeon Lehaci írta 1632-ben, hogy az örmények, akik Galíciában élnek, részben Aniból származnak. Egy egységes Ani-örménységről azonban ő maga még nem tett említést.²⁰

A 19. századi örmény tudományosság egyik – így a történeti kutatások – központja a velencei Szent Lázár szigetén lévő uniált (római katolikus) örmény mechtarista szerzeteskolostorban volt, ahol a szerzetesek együtt rekonstruálták – és nem kizárt, hogy megkonstruálták – az örmény történelem narratíváit. Forrásaik örmény szövegek és történeti leírások voltak klasszikus szerzőktől (például Agathangelosz, Yeghise, valamint Movszesz Khorenaci). Egyesek, így Mikajel Csamcsian (Mik'ajel Čamčjan, 1738–1823) vagy Levond Alisan (Łevond Ališan, 1820–1901) az örmény történelmet a klasszikus szerzők írásai alapján kutatták, majd írásaikat publikálták. Kutatási eredményeik gyorsan elterjedtek az örmény periodikákban és az iskolahálózatban. Mindezek után meghatározóan hatottak az Orosz és az Oszmán Birodalomban, illetve a diaszpórákban élő örmény közösségek öntudatára.²¹

Az egyik velencei mechtarista szerzetes, Minász Bzsskeanc (Minasay Bžškeanc', 1777–1851) 1850-ben a következő címmel publikálta úti beszámolóját: *„Utazás Lengyelországba és más országokba, amelyek olyan örmények által lakottak, akiknek elődeik Aniból származtak.”*²² Az írás legfőbb jellemzője talán az Ani iránti rajongás, amiről Marr ezt írta: *„Itt egyesül minden – a realitások határain belül –, amit az örmény források erről a várossal mondanak. Bžškeanc' nem látta Anit... mégis úgy tűnik, Ani babonázó hatása erős és nemcsak azokra, akik tényleg látták a város romjait, de az ember képzeletére is.”*²³

Bzsskeanc először 1808-ban utazott Magyarországra, Moldvába és Bulgáriába, később, a második útján látogatott el Lengyelországba és a Krímre. Minden örmények által lakott faluról és várossal jegyzeteket készített, az ottaniakat Ani-örményként írta le. Úti beszámolójában arra nem ad pontos magyarázatot, hogy mi alapján vezeti le a meglátogatott örmény közösségek, családok Aniból való származását. Munkájának első részében (1–149. §) Ani történetét mondja el, amelyet összesen hat alkalommal foglaltak el, valamint a kivándorlás okaira próbál magyarázatot adni. A beszámoló második részében pontos információkat közöl a kelet- és közép-európai örmény közösségekről. Nagy valószínűség szerint ez az úti beszámoló a legfontosabb vonatkoztatási pontként szolgált ahhoz, hogy a kelet-közép-európai örmények magukat a 19. század második felében Ani-örményként definiálták. Minász Bzsskeáncsal párhuzamosan egy 19. századi örmény származású lengyel domonkos szerzetes, Sadok Barącz szintén felhasználta az Ani-toposzt saját kutatásaiban.²⁴

20 Osipian, 2014. 120.

21 Tololyan, 1999. 79–102.

22 Bžškeanc', 1830.

23 Tchobanian, 2001. 276–281.

24 Barącz, 1869. Vö. Osipian, 2014. 128.

Ani-örmények Erdélyben

Az örmények – így a középkori esztergomi örmény kolónia, a 17. században Erdélybe költözők vagy a 20. század első felében a népiirtás elől menekülők – az évszázadok során otthonra találtak a Kárpát-medencében. Az egyes örmény csoportok exodusának különböző okai voltak, és az örmények nem egy területről érkeztek ide. A 17. században Erdélyben letelepedő örmények meglehetősen hamar integrálódtak, majd nyelvileg asszimilálódtak a befogadó magyar társadalomban.²⁵ Az integráció hatására a 19. században többször igyekeztek a magyarok iránti szimpátiájukat kifejezni, nagy számban részt vettek az 1848–1849-es szabadságharcban is.²⁶

Az asszimiláció ellenére egyfajta identitásépítés alakult ki körükben. Az úgynevezett armenizmusnak az erdélyi magyarságba integrálódott örmények központi ideológiájaként meghatározó hatása volt. A 19. század második felében megszületett gondolatnak alapvetően két eleme volt: igyekezett minél több ponton kapcsolódni az örmény kultúrához és identitáshoz, ugyanakkor hangsúlyozta az örmények fontos szerepét a magyar történelemben.²⁷ Az összetartozás-tudat pedig számos helyen kézzelfogható eredménnyel járt: az örmény árvaház alapítása Szamosújváron, örmény történeti kutatások indítása, *Armenia* címmel magyar nyelvű havilap kiadása, valamint az örmény múzeum létrehozása volt a legkiemelkedőbb jelentőségű.²⁸ Az armenizmus ráirányította a figyelmet az erdélyi örmények és más területek örményei közötti rokonságra, amikor az erdélyiek szinte már csak magyarul beszéltek. Az Ani-toposz ily módon kapcsolódott az erdélyi örmények öntudatához.

Ani tehát valódi *emlékezeti helyként* jelenik meg a 19. századi erdélyi örmények kollektív történeti tudatában.²⁹ Az *emlékezeti hely* esetében nem a konkrét helyszín a fontos, hanem az, hogy egy dologra, eseményre visszaemlékezik a társadalom vagy az egyén. A „*lieu de mémoire*” egy szimbolikus hely, ahol a közösség megtalálja a kapcsolódási pontot a jelen és a múlt között. Az erdélyi örményeknél Ani ezt a szerepet töltötte be. Anit a már említett *Armenia* folyóiratban, illetve más kiadványokban népszerűsítették, annak mindig más-más elemét emelve ki. Az alábbiakban ezekből említünk néhány példát.

Szongott Kristóf szamosújvári gimnáziumi tanár, az erdélyi örmények történetének egyik legkiválóbb kutatója az örmények két – a magyarság számára is szimpatikus – tulajdonságát hangsúlyozza ki, amelyek már az Aniból való meneküléskor megjelenik: gazdagságukat, hiszen egyik tarisznyájukba aranyat és drágaköveket tettek, illetve keresztény vallásosságukat, mivel az örmény himnáriumot a másik tarisznyába helyezték. Szamosújvárról szóló monográfiájában így ír: „*A hazai örmények igen kiváló családokból vették eredetüket: a királyszékes Aniból, Örmény-*

25 Az erdélyi örmény kultúra általános bemutatása: Kovács-Pál, 2013.

26 Pál, 2007. 90.

27 Az armenizmusról bővebben: Nagy, 1994. 221–230.

28 Az örmény múzeumról bővebben: Kovács, 2014. 49–58.

29 A „*lieu de mémoire*” fogalomról bővebben: Assmann, 1997, Nora, 2010; Gyáni, 2012. 357–375.

ország fővárosából, amely egy millió lakost és 1001 templomot számlált. Jólétben éltek fény, pompa mindenütt. (...) De bosszút akartak állni rajtuk az őket körülvevő irigy csordák (...) a fényes Áni felé vették útjukat, mert itt lakott a nemzet színe java. Megizenték a műkincsekben bővelkedő város lakosainak, a dúsgazdag aristokratáknak, hogy megmenthetik életüket és roppant vagyonukat, ha megtagadják Krisztust. De az örmény főrangúak többre becsülték az égbe vezető kincset, az üdvözítő keresztény vallást a mulandó földi javaknál – és tántoríthatatlan hívei maradtak azon tannak, mit Világosító Szent Gergely hirdetett az örmény földnek. Azonban sokaknak még volt annyi idejük, hogy az éjszakai kapun elmenekülhessenek azért minden férfi két tarisznyát vett elő, egyikbe tették az olvasót, az ima- és egyházi könyveket, különösen a kedvelt »sárágán«-okat, hogy az idegenségben is anyanyelvükön dicsérhessék az Urat a másikat tele rakták arannyal, ékszerekkel és drágakövekkel. (...) azután kezökbe vették a sanyarú vándorbotot. Így hagyták el apáink fényes márványpalotáikat és könnybe lábadt szemekkel mondtak végbucsnak az ősi hazának, az Ararátnak, a paradicsomnak.³⁰

Merza Gyula, az Armenia folyóirat társszerkesztője a toposz elemeit megtartva jobban kidomborította azonban az örmények keresztény hitét, valamint összekötötte az 1904-ben alapított szamosújvári örmény múzeum jelentőségét az Ani-toposszal. A múzeum alapítói az örmény kultúrát szerették volna láthatóvá és megfoghatóvá tenni mind az örményeknek, mind a nem örményeknek. A művészi és történeti tárgyak egymást kiegészítették és a látogatóban az „örmény haza” érzését keltették fel. Ez az ideológiai szál volt az összekötő kapocs a múzeum és az Ani-toposz között: „Azonban beigazolt tény, hogy az Erdélybe szakadt örmények a keresztes hadjáratokat támogató és így a pogányság fékevesztett gyűlöletét kihívó, tekintélyes és vagyonos örmény nemesség ivadékai. Ugyanis az egymillió lakosságú, ezeregy tornyu Ani székesfővárosnak a XIII. évszázadban szeldzsuk-törökök és tatárok által történt feldulása után és Nagyörményországban az önálló nemzeti királyság megdőlésével az örmény családok színe-java előbb a zsarnoki rémuralom, később az iszonyu földrengések okozta sanyarúság elől, mint a keresztény vallás menekültjei a Kaukázus bércein át ezrével kibujdostak. A szamosújvári »Örmény Múzeum« valóságos kincstára azoknak a megőrizett kódexeknek és ereklyéknek, amelyek részint az őshazának, részint a vándorlás különböző határállomásainak a legbeszédesebb dokumentumai.³¹

1921-ben Budapesten jelent meg Ávedik Félix írása, amely Anit szintén az erdélyi örmények őshazájaként írja le. Megjelenik az ezeregy tornyu Ani, ami egyfajta mitikus megrajzolása annak a történeti városnak, amely már nem létezik. A szerző forrásként a Schweiger-Lerchenfeld Jénában 1878-ban megjelent „Armenien” című munkát jelöli meg.³² „A magyar örmények őseinek őshona a romjaiból is a maga nagyszerűségében előtűnő királyváros, Örményország kulcsa: Áni volt. Asszírok, arabok, perzsák, tatárok, mongolok, törökök vetélkedtek a szép város megszer-

30 Szongott, 1901. 3.

31 Merza, 1913.

32 Schweiger-Lerchenfeld, 1878.

zéséért. A harci dicsőség forgandósága halomra döntötte a drága várost. A monda szerint 1001 templom, százezer épület dőlt romba és egymillió lélek megszűnt hirdetni, Áni falai között – Armenia jólétét és hatalmát!”³³

Az örmény nemzeti tudat szentélyét, Anit az örmény genocídium elől menekülő, később gödöllői ügyvédként tevékenykedő Hovhannesian Eghia Szamosújvárral kapcsolta össze: „Mintha az Ararat tövében egykoron virágzó Ani folytatódott volna Szamosújvart és a többi örmény települési helyeken, mintha az ani-i templomok és kápolnák költöztek volna tömjén illatukkal Erdély berkeibe hiveikkel együtt. A magyarörménység mélységes vallásosságát megérthetjük, ha Ani-ból indulunk ki és együtt tesszük meg az Ani-Erdély vándorutat...”³⁴

Az erdélyi örmények nemzeti emlékezetében a 19. század végén–20. század elején élénken élt az örmény származás tudata, elsősorban ez kötötte össze őket az örménységgel, mivel vallásuk ekkor már a római katolikus (igaz, örmény rítusú), nyelvük pedig a magyar volt. Az Erdélyben való letelepedésük után bekövetkezett politikai, vallási és társadalmi integrációjuknak megvoltak a sajátos állomásai. A nyelv és vallás helyett az elképzelt származási hely élménye lett az egykori hazával összekötő kapocs.

*

Tanulmányunkban az Anira való emlékezést vizsgáltuk meg. Az évszázadok során Ani egy tényleges helyszínből egy elképzelt helyszínre való emlékezéssé változott. Ani emlékezeti helyként példa arra is, hogy egy sajátos helyzetben lévő társadalmi csoport miként viszonyul az egyes identitásképző elemekhez, így az eredettudathoz vagy az őshazához. Az Ani-örményeknek mindössze elképzelésük volt az ősi hazáról, és ez nagyban Bzsskeanc leírására támaszkodhatott. Az elmúlt idők utáni, a régmúlt „arany korszak” iránti vágy odavezetett, hogy az egyéni elképzélések által született haza koncepciója a társadalmi csoport szintjén is kifejezésre került. Az „arany korszak” pedig ebben az összefüggésben nemcsak a gazdagságot és boldogságot jelentette, de minden bizonnyal egyfajta közvetlen kötődést az egykori hazához.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Ávedik

1921 Ávedik Félix: A magyar-örménység multja és történeti jelentősége. In: Ávedik Félix–Hermann Antal–Hovhannesian Eghia: *Az örmények*. Bp., 1921.

Barącz

1869 Barącz, Sadok: *Rys Dziejow ormianskich*. Tarnopol, 1869.

33 Ávedik, 1921. 9.

34 Hovhannesian, 1940. 21–22.

Brosset

1861 Brosset, Marie-Félicité: *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe siècle: histoire et description*. St. Petersburg, 1861.

Bžškeanc'

1830 Bžškeanc', Minasay: *Čanaparhordut'iwñ i Lehastan ew hayl kołmans bnakeals i Haykazanc' sereloy i naxneac' Ani k'afakin*. I. Venetik, 1830.

Hamilton

1842 Hamilton, William John: *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With Some Account Of Their Antiquities and Geology*. London, 1842.

Hovhannesian

1940 Hovhannesian Eghia: *A hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940.

Khanikof

1858 Khanikof, Nicholas de: *Voyage a Ani, capitale de l'Arménie, sous les Bagratides*. In: *Revue Archéologique*, 15. (1858) 2. sz. 401–420.

Merza

1913 Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény-katolikus püspöki illetőleg vikáriusi szék*. Vác, 1913.

Porter

1812 Porter, Robert Ker: *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*. London, 1821.

Schütz

1995 Hajk és Bél harca. *A régi örmény irodalom kincsestára*. I. Ókor–középkor. Szerk.: Schütz Ödön. Bp., 1995.

Schweiger-Lerchenfeld

1878 Schweiger-Lerchenfeld, Amand: *Armenien – ein Bild seiner Natur und seiner Bewohner*. Jena, 1878.

Szongott

1901 Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900*. III. köt. Szamosújvár, 1901.

2. Szakirodalom

Assmann

1997 Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997.

Barxudarjan

1967 Barxudarjan, Vladimir: *Nor Naxiĵewani Haykakan Gałowt'ı patmowt'jown (1779–1861)*. Yerevan, 1967.

Čobanjan

2011 Čobanjan, Pavel: *Ötar atbjowrnerə Anii masin (X–XIX. dd.)*. Yerevan, 2011.

Дашкевич

1962 Дашкевич, Ярослав Романович: *Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков*. Ереван, 1962.

Dédeyan

2007 *Histoire du peuple arménien*. Dir.: Dédeyan, Gérard. Toulouse, 2007.

Gyáni

2012 Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. In: *Történelmi Szemle*, 54. (2012) 3. sz. 357–375.

Hakobyan

1982 Hakobyan, Tadevos: *Anii patmutyun*. Yerevan, 1982.

Hewsen

2001 Hewsen, Robert H.: *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.

Hovannisian

2011 *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard. Costa Mesa, 2011.

История армянского народа

1951 *История армянского народа*. Часть первая. Ред.: Аракелян, Б. Н.–Иоаннисян, А. Р. Ереван, 1951.

Kévorkian

2001 *Ani – capitale de l’Arménie en l’an mil. Pavillon des Arts, [Paris], 7 février–13 mai 2001*. Éd.: Kévorkian, H. Raymond. Paris, 2001.

Kovács

2014 Kovács, Bálint: „Noahs Arche für die armenischen Werte“. Die Gründung des Armenischen Museums in Armenierstadt. In: *Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Hrsg. v. Dmitrieva, Marina–Kovács, Bálint. Köln–Weimar–Wien, 2014. 49–58.

Kovács–Pál

2013 *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kovács Bálint–Pál Emese. Bp., 2013.

Marr, Марр

1915 *Памятники армянского искусства. Ани – Дворцовая церковь*. Ред.: Марр, Николай Яковлевич. Петроград, 1915.

2001 Marr, Nicolas Yacovlevich: *Ani Rêve d’Arménie*. Paris, 2001.

Mutafian

2011 Mutafian, Claude: Ani after Ani: Eleventh to Seventeenth Century. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, California, 2011. 155–160.

Nagy

2012 Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012.

Nagy

1994 Nagy Pál: Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. In: *Baranyai Történelmi Közlemények*, 7–8. (1994) 221–230.

Nora

2010 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010.

Osipian

2014 Osipian, Alexandr: Forgeries and Their Social Circulation in the Context of Historical Culture: The Usable Past as a Resource for Social Advance in Early Modern Lemberg/Lviv. In: *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 1. (2014) 95–134.

Pál

2005 Pál, Judit: *Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*. Cluj-Napoca, 2005.

2007 Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk.: Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 77–94.

Stopka

2002 Stopka, Krzysztof: *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość hrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*. Kraków, 2002.

Suny

2001 Suny, Ronald Grigor: Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. In: *The Journal of Modern History*, 73. (2001) 4. sz. 862–896.

Tchobanian

2001 Tchobanian, Pavel: Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles). In: *Ani – capitale de l'Arménie en l'an mil*. Éd.: Kévorkian, H. Raymond. Paris, 2001. 276–281.

Tololyan

1999 Tololyan, Khachig: Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture. In: *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Eds.: Suny, Ronald Grigor–Kennedy, Michael D. Ann Arbor, Mich., 1999. 79–102.

Troebst

1993 Troebst, Stefan: Isfahan–Moskau–Amsterdam. Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1676). In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 41. (1993) 180–219.

BÁLINT KOVÁCS

THE IMAGINED HOMELAND

THE ARMENIAN CAPITAL ANI AS 'LIEU DE MÉMOIRE'

In the Armenian history the memory of the capital Ani, the centralized medieval Bagratuni government has become a symbol for the missing Armenian state entity. The demise of statehood was traced back to the decline of Bagratuni power, followed by alien occupation, which led to mass exodus. Most emigration waves of the Armenians traditionally professed themselves to be from Ani, while the emigrants carried with themselves the memory of Ani and the notion that the one-time capital had been extremely developed economically, politically, and culturally. The text does not focus on the history of the capital Ani, but aims to show how Ani became a mythical concept for the Armenian people, and how Ani as a peculiar space of memory has affected the self-consciousness of the large Armenian diaspora. The study explores the way memory of Ani developed from a real place to the remembrance of imagined places, becoming nostalgia for a lost “golden age,”: a clearly imagined and reconceived imagine of the past.